

کاروانسرای وقفی

حاج کمال در شهر رباط کریم

مهدی بختیاری^۱

نوشین سعادت‌تمندی^۲

چکیده:

از جمله مهم‌ترین یادگارهای ارزشمند معماری ایران کاروانسراهاست که پیدایی و موجودیت آن در سرزمین پهناور ایران از گذشته بسیار دور آغاز شده و طی قرون متمادی به دلایل گوناگون اقتصادی، سیاسی، نظامی و مذهبی به تدریج توسعه و تکامل یافته است.

بر اساس شواهد مبتنی بر اسناد تاریخی، ایران در احداث جاده و کاروانسرا و ایجاد سیستم ارتباطات خبر رسانی، پیش قدم بوده است. به عقیده محققین، ایجاد، توسعه و ساخت و ساز کاروانسرا در ایران از مهم‌ترین دستاوردهای معماری ایران به ویژه در دوران اسلامی است. در دوره اسلامی برخی از کاروانسراها توسط افراد خیر احداث و وقف عموم می‌گردید. یکی از این کاروانسراها، کاروانسرای حاج کمال در شهر رباط کریم می‌باشد که توسط حاج کمال، خواجه فتحعلی شاه قاجار، در سال ۱۲۴۵ هجری، ساخته و وقف گردیده است. در این مقاله، معماری و تزئینات این بنا مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته شده است.

کلیدواژه‌ها:

رباط کریم، دوره قاجار، وقف، کاروانسرای حاج کمال.

مقدمه:

نیاز انسان به سر پناه و مأمن نه تنها در حاضر، بلکه در سفر هم از روزگار باستان مورد توجه بوده است. در ایران زمین از گذشته بسیار دور، آثار و مظاهری از این گونه پناهگاهها و استراحتگاههای بین راه دیده می‌شوند که بسیاری از آنها را می‌توان از نظر شیوه ساختمانی از شاهکارهای معماری و هنری عصر خود به حساب آورد. در دوران اسلامی ایجاد این گونه بناها با ویژگی‌های گوناگون شهرها و روستاها، با نام‌های مختلف چون رباط و کاروانسرا رو به توسعه و گسترش نهاد. به طور کلی تحول و گسترش کاروانسراهای ایران در ادوار مختلف به وضعیت اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و ... بستگی داشته و شکل یابی و توسعه آن با موارد یاد شده در ارتباط بوده است. عملکرد گوناگون کاروانسراها در گذشته باعث گردیده نام‌های متفاوتی برای این گونه بناها در فرهنگ لغات جای گیرد: کاریات، رباط، سباباط و خان. در واقع عملکرد و وظایف مشابهی مانند کاروانسراها داشتند، ولی از جهت ویژگی‌های معماری متفاوت بودند. در اصل علل بنیاد و پیدایش آنها را می‌توان نیاز مبرم کاروان و کاروانیان به حمایت در طول سفر دانست. در این مقاله سعی بر آن است کاروانسرای حاج کمال در شهر رباط کریم مورد بررسی و مطالعه قرار بگیرد.

موقعیت جغرافیایی رباط کریم

رباط کریم، یکی از شهرهای حاشیه جنوب غربی تهران است. که در طول جغرافیایی ۳۵ درجه ۲۹ دقیقه و عرض جغرافیایی ۵۱ درجه و ۵ دقیقه و ارتفاع ۱۰۳۲ متر از سطح دریا قرار گرفته است. این شهرستان از شمال به شهرستان شهریار، از جنوب به شهرستان ری، از شرق به شهرستان اسلامشهر و از غرب به شهرستان ساوه محدود می‌شود این ناحیه در گذشته، روستایی آباد بر کنار جاده معروف ابریشم بود و مسیر ری به ساوه نیز از نزدیکی آن می‌گذشت. رباط کریم تا حدود پنجاه سال پیش از اطراقگاه‌های مهم کاروانیان در غرب و جنوب دشت

تهران محسوب می‌شد. با احداث جاده ترانزیت تهران- ساوه که از شمال شهر قدیم رباط کریم عبور می‌کند، بافت کهن این شهر به تدریج متروک شد و شهر جدید در امتداد جاده ساوه گسترش یافت.

موقعیت مکانی کاروانسرای حاج کمال^۳

کاروانسرای حاج کمال در خیابان امام خمینی، انتهای خیابان مصلی، بلوار شهید کمالی، روبروی مسجد جامع واقع گردیده است. (تصویر ۱)

تصویر ۱: عکس هوایی کاروانسرای حاج کمال

پیشینه تاریخی بنا

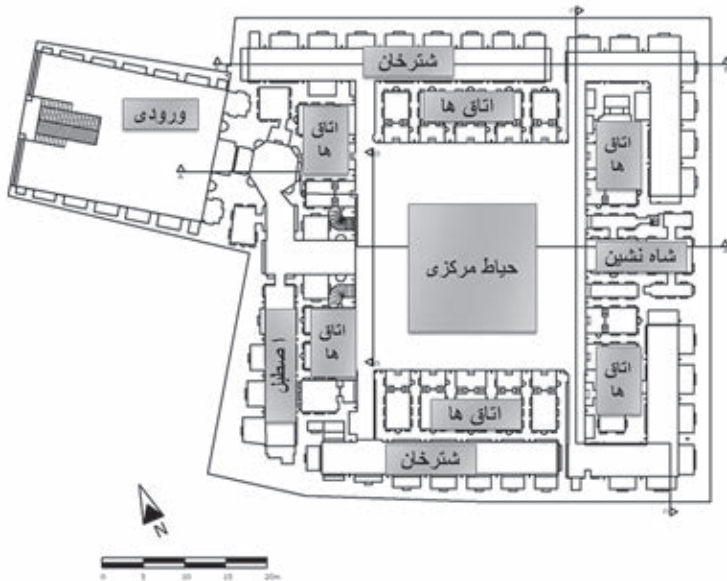
کاروانسرای حاج کمال در سال ۱۲۴۵ هجری قمری در زمان پادشاهی فتحعلی شاه قاجار بنا شده و در یک کیلومتر سی و هفت جاده تهران به ساوه قرار گرفته است. بنای کاروانسرای رباط کریم توسط حاج کمال وقف شده بود و قافله‌ها هزینه‌ای برای اقامت نمی‌دادند.

توصیف معماری کاروانسرا

ساختمان کاروانسرا حدود ۳۴۰۰ مترمربع است که ۲۴۰۰ متر مربع از آن زیربنا و ۱۰۰۰ متر مربع بقیه را صحن کاروانسرا تشکیل می‌دهد. در هر ضلع رو به صحن کاروانسرا، در گرداگرد آن اتاق‌های متعدد متصل به هم با ایوان‌ها و فرش اندازه‌هایی برای اقامت مسافرین بوده است.

معرفی فضاهای بنا:

۱. فضای ورودی (شامل؛ جلوخان، درگاه ورودی، هشتی ورودی، راهرو ورودی)
۲. حیاط مرکزی
۳. ایوان و رواق‌ها
۴. اتاق‌ها
۵. باراندازها و اصطبل (تصویر ۲)

تصویر ۲: پلان کاروانسرای حاج کمال

فضای ورودی

فضای ورودی در این کاروانسرا در ضلع شمال شرقی بنا قرار گرفته و شامل یک جلو خان و تعدادی طاق نما در اطراف آن می باشد. پلان فضای ورودی نسبت به کل مجموعه دارای یک زاویه و انحراف در جهت شمال غربی به جنوب شرقی است. در ضلع جنوبی جلو خان سردر ورودی کاروانسرا شامل یک دهانه طاق بزرگ که دو طاق نما و نقوش تزئینی در دو جانب آن قرار گرفته وجود دارد. قسمت های مختلف این سردر، به وسیله تزئینات آجری و کاربندی تزئین شده است. (تصویر ۳)

در دو جانب طاق ورودی دو سکوی آجری ساخته شده و درگاه ورودی شامل یک سنگ نعل درگاه با قوس تزئینی کلیل و یک درب چوبی بزرگ با گل میخ های تزئینی و دو کوبه به صورت دستگیره می باشد. در قسمت فوقانی درگاه در یک قاب مستطیل شکل یک کتیبه سنگی که از آن به عنوان کتیبه وقفنامه یاد می شود. بعد از درگاه ورودی یک فضای هشتی وجود دارد که در ضلع شرقی آن اتاق نگهبانی قرار گرفته و راهروی ضلع غربی آن با یک زاویه امکان دسترسی به فضای داخلی کاروانسرا را مهیا می سازد.

تصویر ۳: درب ورودی کاروانسرای حاج کمال

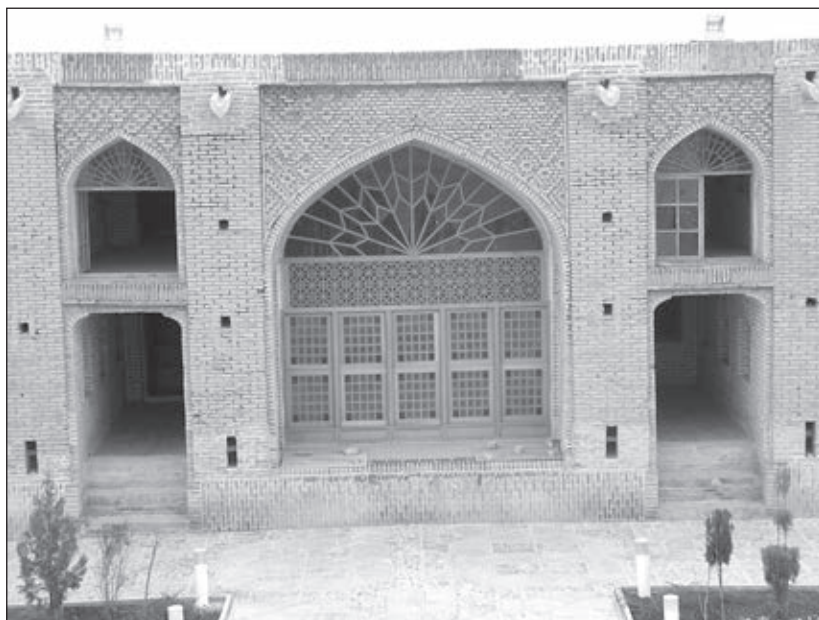
حیاط مرکزی

حیاط کاروانسرا به شکل چهارگوش و به صورت مستطیل می‌باشد که در گرداگرد آن دو ایوان و هجده اتاق و چهار ورودی به فضاهای پشت اتاق‌ها در چهار ضلع حیاط وجود دارد. (تصویر ۴)

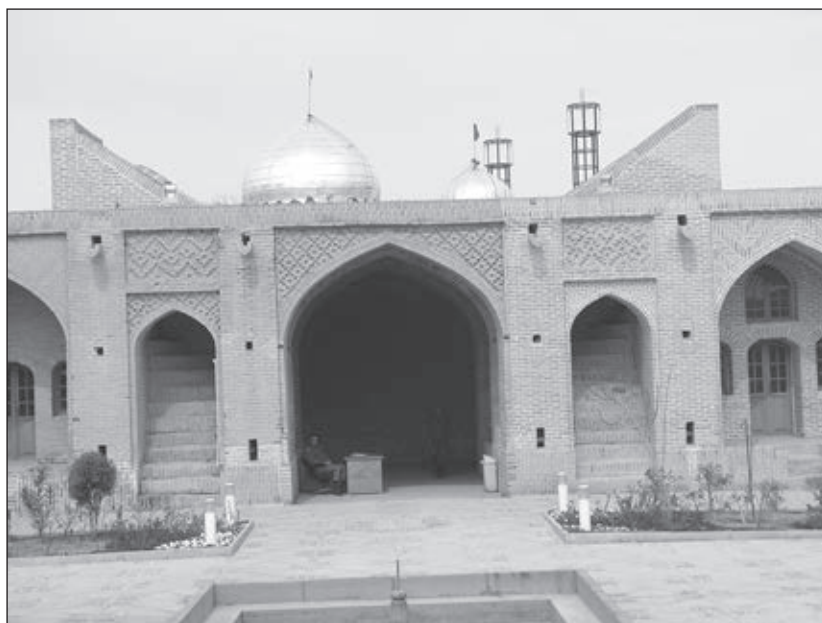
ایوان جلوی اتاق‌ها به طرز مناسبی ساخته شده که مسافری می‌توانستند در فصول گرم از آن استفاده کنند. ایوان‌ها در این بنا شامل، ایوان شمال غربی با عملکرد راهروی ورودی و ایوان جنوب شرقی با عملکرد شاه نشین می‌باشد که این ایوان به صورت دو طبقه با فضاهای جانبی ساخته شده است. (تصویر ۵ و ۶)

تصویر ۴: حیاط مرکزی کاروانسرای حاج کمال

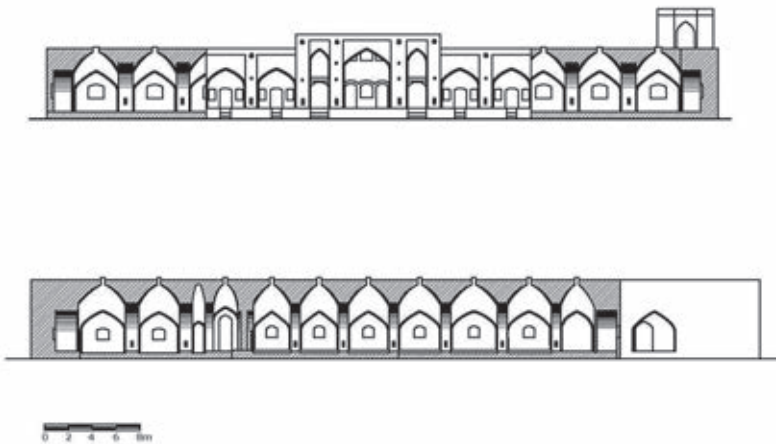
تصویر ۵: نمای فضای شاه نشین کاروانسرای حاج کمال

تصویر ۶: ایوان ضلع جنوب شرقی با تزئینات آجر کاری

اتاق‌ها

در اطراف حیاط مرکزی مجموعاً هجده اتاق وجود دارد. اتاق‌ها دارای ایوان ورودی (صفه) با طاقچه‌ها، پنجره‌ها و تزئینات مختلف آجری در قسمت داخلی و لچکی‌های ایوان می‌باشد. صفه‌ها دارای سه پله با پوشش سنگی می‌باشند. فضای داخلی اتاق‌ها دارای یک بخاری و طاقچه‌های متعدد است. اتاق‌های دو جانب ایوان‌ها که تعداد آنها به هشت عدد می‌رسد از نظر ابعاد و اندازه تقریباً به صورت قرینه می‌باشند ولی اتاق‌هایی که در امتداد طولی حیاط قرار گرفته‌اند و تعداد آن‌ها در هر طرف به شش عدد می‌رسد دارای تفاوت‌هایی از نظر ابعاد و اندازه می‌باشند، به طوری که اتاق‌های ضلع جنوب غربی دارای طول بیشتر از اتاق‌های ضلع مقابل آن هستند. ضمناً در ردیف اتاق‌های طولی حیاط، اتاق مرکزی که دو اتاق در طرفین آن قرار گرفته است کمی بزرگ‌تر ساخته شده است. علاوه بر اتاق‌های اطراف حیاط چهار اتاق در راهروی ورودی باراندازها و دو اتاق درهستی و راهرو فضای ورودی وجود دارد. (طرح ۱ و تصویر ۷)

طرح ۱: نمایی از ایوان و حجره‌ها کاروانسرای حاج کمال

تصویر ۷: نمای حجرات گرداگرد کاروانسرای حاج کمال

باراندازها و اصطبل:

در سه ضلع حیاط مرکزی و پشت اتاق‌ها رو به حیاط چهار بارانداز وجود دارد که راه ورودی به آن‌ها از طریق دالان‌هایی است که به صورت یک دهانه طاق کم عرض در چهارگوش حیاط و در امتداد ایوان اتاق‌های طولی قرار دارد. همچنین یک اصطبل در ضلع شمال غربی کاروانسرا، در راهرو ورودی مقابل هشتی وجود دارد. (تصویر ۸)

تصویر ۸: اصطبل کاروانسرای حاج کمال

کتیبه سنگی:

کتیبه سنگی کاروانسرای حاج کمال به خط نستعلیق زیبا به روی یک سنگ مرمر کرم رنگ در ابعاد $۱۰ \times ۳۹ \times ۷۷$ به شرح ذیل حکاکی شده است؛ (هو الوقف علی ضمائر)

« بسم لله خیر اسماء و بعد بر واقفان مواقف قربات و طالبان مطالب خیرات مخفی و مستور نماناد که هرکسی را در ایندار دنیا تخم عمل ببايد به جهت درویدن آنرا به مضمون الدنیا مزرعة الاخرة، الا بد لهذا توفیق رفیق عالیجاه رفیع جایگاه حاجی الحرمین الشرفین الکهف الحاج حاجی کمال گردیده پس وقف مؤید و حبس مخله ملّی اثنا عشری نموده همگی و تمامی کلّ شش دانگ یکباب کاروانسرای جدید احدائی خود را که واقع است در قریه رباط کریم که بعد از فوت جنت مکان حاجی کمال به واسطه الحرمین الشرفین حاجی محمد علی اتمام تمت یافت بر

کافه مترو دین و شیعیان اثنی عشری مشروط بر اینکه احدی را منع از منزل نمودن ذهاب و ایاب نمایند وقفاً عاماً صحیحاً شرعاً من حیث لایبایع ولا یوهب ثلاً یرهن ولا یوجر پس هرکس رباط مزبور را بیع کند یا اجاره بدهد و یا سنگ وقفنامه چه را پنهان کند بهر قسمی که باشد به لعنت خدا و نفرین رسول گرفتار شود و کان ذلک فی سنه ۱۲۴۵» (تصویر ۹)

تصویر ۹: محل قرار گیری کتیبه در قسمت ورودی

اقدامات مرمتی:

کاروانسرای حاج کمال پس از افول دوران کاروان‌ها، مدتی به عنوان پاسگاه ژاندارمری و سپس محل اسکان افراد محلی بود. کاروانسرای رباط کریم، مدتی نیز به عنوان فضای ورزشی در اختیار تربیت بدنی قرار داشت. در سال ۱۳۷۹ کاروانسرا به میراث فرهنگی تحویل و مدتی انبار چوب درختان شمشاد بود.

در فرودین ماه ۱۳۸۸، هیأت وزیران با هدف احیای بناهای تاریخی، تقویت

جاذبه‌های گردشگری و زمینه سازی بخش خصوصی بهره‌برداری از اماکن و بناهای تاریخی، حق استفاده و بهره‌برداری از کاروانسرای حاج کمال را به صندوق احیا و تاریخی - فرهنگی واگذار نمود.

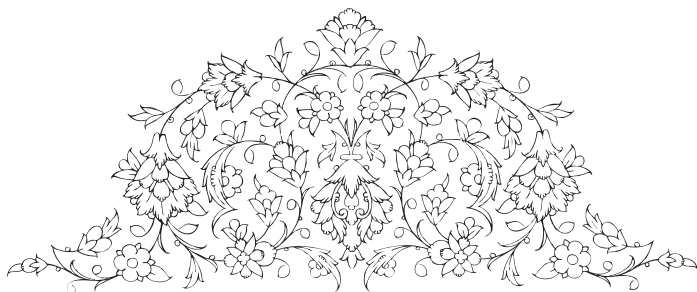
مرمت شترخان‌ها: شامل گندزدایی، خالی کردن بند آجرها، دانه گذاری، بند کشی مجدد، خاکبرداری کف شترخان‌ها، اجرای تأسیسات برقی و مکانیکی.

مرمت میانسرا: دفع رطوبت و آسیب‌های ناشی از رطوبت شامل احداث کانال ناکش، کف سازی و نورپردازی حوض، مرمت جلوخان ورودی، نصب ناودان سنگی، نصب در و پنجره چوبی، ساخت و نصب ارسی و مرمت موضعی بدنه‌ها. مرمت بام: شامل سبک سازی، اجرای مجدد یک چشمه تاق، پوکه ریزی، عایق رطوبتی ایزوگام، اصلاح هواکش و هورنوها و نصب گل جام و نورگیرها، کف سازی نهایی به صورت آجرفرش.

مرمت و ساماندهی میانسرا و جلوخان بنا شامل کف سازی با طرح گره در جلوخان و میانسرا و ساخت حوض در میانسرا. (تصویر ۱۰ و ۱۱)

تصویر ۱۰: مرمت فضای اصطبل

تصویر ۱۱: مرمت ایوان شمال غربی

پی‌نوشت‌ها:

۱. کارشناس ارشد و مدرس گروه معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد رباط کریم
۲. دانشجوی کارشناسی معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد رباط کریم
۳. این بنا در سال ۱۳۵۶ به شماره ۱۵۵۸ به ثبت آثار ملی رسیده است.

منابع:

۱. معرفی جاذبه‌های گردشگری، تاریخی و طبیعی و صنایع دستی استان تهران، تهران: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران، ۱۳۹۱.
۲. معماری اسلامی ایران، محمد یوسف کیانی، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۹.
۳. گزارش مرمت کاروانسرای حاج کمال رباط کریم، آرشیو مرکز اسناد میراث فرهنگی رباط کریم.